

PRZEGLĄD WSCHODNI

TOM XV

Zeszyt 1 (57)

KWARTALNIK

RADA „PRZEGLĄDU WSCHODNIEGO”:

Daniel Beauvois, *Paryż*
Alfредas Bumblauskas, *Wilno*
Norman Davies, *Oksford*
Roman Dzwonkowski SAC, *Lublin*
Piotr Eberhardt, *Warszawa*
Mieczysław Jackiewicz, *Olsztyn*
Natalia Jakowenko, *Kijów*
Zbigniew Jasiewicz, *Poznań*
Adolf Juzwenko, *Wrocław*
Andrzej Kamiński, *Waszyngton*
Stefan Kozak, *Warszawa*
Antoni Kuczyński, *Wrocław*
Natalia Lebediewa, *Moskwa*
Piotr Lossowski, *Warszawa*
Adam Maldzis, *Mińsk*
Stanisław Mossakowski, *Warszawa*
Stanisław Nicieja, *Opole*
Jan Ostrowski, *Kraków*
Jarosław Pelenski, *Filadelfia*
Richard Pipes, *Cambridge, Mass.* †
Wojciech Roszkowski, *Warszawa*
Elżbieta Smulkowa, *Warszawa*
Roman Szporluk, *Cambridge, Mass.*
Wiktoria Sliwowska, *Warszawa*
Henryk Wisner, *Warszawa*

REDAKCJA:

Jan Malicki
(redaktor)

Redakcja dziękuje za wsparcie i pomoc ze strony Studium Europy Wschodniej UW

Kwartalnik PRZEGLĄD WSCHODNI
Krakowskie Przedmieście 64, 00-322 Warszawa

© Copyright by Studium Europy Wschodniej UW

Redakcja:
Studium Europy Wschodniej UW
tel. 22 55 22 555, fax 22 55 22 222
Pałac Potockich, Krakowskie Przedmieście 26/28, PL 00-927 Warszawa
e-mail: wydawnictwa.studium@uw.edu.pl

STUDIUM EUROPY WSCHODNIEJ UNIwersytetu warszawskiego

ZAPRASZA NA STUDIA WSCHODNIE II STOPNIA - magisterskie

STUDIA WSCHODNIE to studia typu *area studies* w międzynarodowym środowisku studentów, pod opieką wybitnych polskich i zagranicznych specjalistów, dające możliwość poznawania języków regionu!

Zdobądź unikatowe kompetencje - bądź bezkonkurencyjny na rynku pracy!

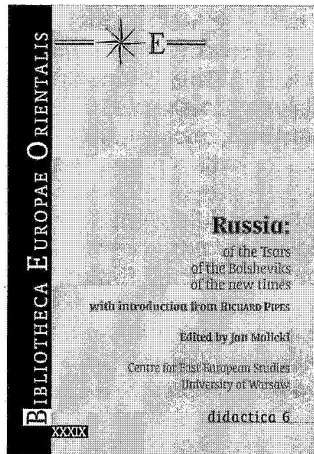
Więcej informacji na:

www.studium.uw.edu.pl

SPIS RZECZY

Teresa CHYNCZEWSKA-HENNEL <i>„Iungit et sociat” jedne członki i serca z dawności naszych – o Unii Hadziackiej w 360. rocznicę.</i>	31
Mirosław NAGIELSKI <i>Unia Hadziacka – niespełniona idea Rzeczypospolitej Trojga Narodów</i>	43
Wiktor HOROBEC <i>Unia Hadziacka 1658 roku: szanse i ryzyko realizacji projektu w sferze polityki zagranicznej dla Hetmanatu i Rzeczypospolitej</i>	67
Piotr KROLL <i>Rzeczpospolita wobec Hetmanatu w latach 1654–1659, czyli o trudnej drodze do Unii Hadziackiej i przyczynach jej upadku</i>	91
Wiktor BRECHUNENKO <i>Unia Hadziacka 1658 roku i problem uznania międzynarodowego Hetmanatu</i>	119
Antoni MIRONOWICZ <i>Sprawy wyznaniowe w ugodzie hadziackiej</i>	135
Oleksij SOKYRKO <i>„Inter Arma”. Aspekty wojskowe Unii Hadziackiej 1658 roku</i>	179
Walentyna SOBOL <i>Unia Hadziacka w literaturze pięknej</i>	203

**RUSSIA:
of the tsars, of the bolsheviks, of the new times**
with introduction from RICHARD PIPES
edited by JAN MALICKI

The presented volume contains texts from a conference dedicated to Russian history – Tsarist, Communist and Contemporary. The conference took place at the Centre for East European Studies, University of Warsaw in June 2010, on the occasion of bestowing Richard Pipes with a degree of doctor honoris causa. This volume gathers texts by a group of scholars specializing in various areas of Russian and Soviet history: Andrzej Mironowicz, Wiesław Caban and Jacek Legieć, Robert Jurkowski, Wiktoria Śliwowska, Andrzej Wallewski, Leszek Zasztowt, Mikołaj Iwanow, Andrzej Nowak, Jan Holzer, Mykola Riabchuk, Wiktor Ross, Włodzisław Rodkiewicz and John S. Micgiel.

Russia: of the Tsars, of the Bolsheviks, of the new times
Jan Malicki (ed.)
Centre for East European Studies, University of Warsaw
Warsaw 2013

ISBN 978-83-61325-36-9

Wydana w ramach serii BIBLIOTHECA EUROPAE ORIENTALIS, XXXIX, didactica 6
B5, s. 208, ilustracje, oprawa twarda

Cena: 65 zł

Zamówienia i Kolportaż

Studium Europy Wschodniej UW, Dział wydawnictw
ul. Dobra 55/66, 00-312 Warszawa, Budynek BUW pok. 161, I p.
tel/fax. 22 55 24 990
e-mail: wydawnictwa.studium@uw.edu.pl

STUDIUM EUROPY WSCHODNIEJ UNIWERSYTET WARSZAWSKI

Przeгляд Wschodni, t. XV, z. 1 (57), s. 179–201, ISSN 0867–5929 © Przeгляд Wschodni 2019

ОЛЕКСІЙ СОКИРКО
Kuīs

INTER ARMA
Військові аспекти Гадяцької унії 1658 року

ДРУГА ПОЛОВИНА XVII СТОЛІТТЯ розпочалася для України з тяжких випробувань і потрясінь. Щойно створена в ході Хмельниччини козацька держава, що важко виборювала свій суверенітет, поринула у кривавий і моторошний вир чергової війни – громадянської. Не досить ще міцна козацька республіка боролася за виживання, утверджуючи себе поміж сусідніми країнами, й водночас дозрівала як політичний організм. Цей вирішальний своїм драматизмом етап припав на період правління наступника й близького соратника Богдана Хмельницького (1648–1657) – Івана Виговського.

Іван Виговський, який отримав гетьманську булаву восени 1657 р. спирався на ту частину козацької старшини й руської шляхти, що прагнула побудувати в Україні своєрідний аналог Речі Посполитої, базований на правах і привілеях нового політичного класу. Цей клас або ж «політичний народ», у сприйнятті гетьмана та його прибічників складався не лише зі старшин козацького походження, але й руських шляхтичів, що в той чи інший час долучилися до політичного табору козацтва й брали участь у створенні держави. Політичні симпатії нового гетьмана аж ніяк не ґрунтувалися на полоно- або московфільських засадах, а виходили передусім із пріоритету власне українських інтересів. Виговський не поспішав поривати з московською протекцією, в якій, щоправда, козацька верхівка зневірилася ще за життя старого Богдана, коли Кремль у 1656 р. усупереч домовленостям в Переяславі, уклав сепаратне

перемир'я з Польщею. Новим полюсом напруження стало втручання московських воевод у внутрішні справи Гетьманщини й поступове збільшення військових залог на Лівобережній Україні¹. Не останню роль в охолодженні й подальшому розриві стосунків із Москвою зіграла і її підтримка антигетьманської опозиції, що мала на меті передачу булави своєму ставленику – безвольному й більш керованому сину покійного гетьмана – Юрію Хмельницькому.

Водночас, Виговського та ширший загал козацьких провідників штовхали до повернення в звичний для них світ² – до Речі Посполитої – не лише зовнішні чинники, зокрема розчарування союзом із Москвою, але й суто внутрішні спонуки, що випливали з необхідності мати чітку перспективу розбудови держави, котра була створена за їхньої участі в ході Хмельниччини. Надання завершеності її структурі, головним інститутам і, зрештою, встановлення правил суспільно-політичного життя, так чи інакше визначалося тим світоглядом і цінностями, що були набуті старшиною в річпосполитському світі.

Абрис нового політичного курсу були закріплені Гадяцькою угодою, підписаною у вересні 1658 р., котра передбачала трансформацію гетьманату у Велике князівство Руське, що мало стати рівноправним членом оновленої, тепер вже триєдиної, польсько-литовсько-руської федерації. Модель цієї держави стала своєрідним синтезом нових козацьких і традиційних шляхетських форм державності. Три її складові об'єднувалися в одне ціле спільним главою – королем і сеймом. Польське королівство, Литовське й Руське князівства узгоджували між собою зовнішню політику, але мали при цьому окремі адміністрацію, право, судочинство, скарб та військо. Вища влада у Великому князівстві Руському належала довічно обраному й затвердженому королем гетьману, який діставав титул воеводи київського. Церковна унія скасовувалася, а православна ієрархія отримувала офіційне визнання³.

Наразі важко з певністю відповісти на питання, якої конфігурації мали набуті інститути власне козацького стану та шляхтства, адже на відновлення останніх вказує чимало опосередкованих відомостей, як-от поява

¹ Детальніше про процес дистанціювання Гетьманщини та Московської держави, його передумови та перебіг: Т. Таїрова-Яковлева, *Інкорпорація: Росія и Украина после Переяславской рады (1654–1658)*, Київ 2017.

² Термін «повернення» неодноразово вживався у політичній риторичі як українських, так і польських переговорників протягом 1657–1659 рр., і увійшов до історіографічного обігу з легкої руки Наталі Яковенко: Н. Яковенко, *Нарис історії середньовічної та раньомодерної України*, Київ 2005, с. 373–376.

³ Текст гадяцької угоди див.: *Гадяцька унія 1658 року*, Київ 2008, с. 11–30.

уряду канцлера Великого князівства Руського, на яку наприкінці 1658 р. був номінований Юрій Немирич. Очікувалося, що oprіч нього постануть також уряди підканцлера, підскарбіїв і маршалків, яко очільників шляхетських сеймиків, мережа гродських і земських судів, а також окремого Руського трибуналу в Києві. При цьому гідність руських урядників, в тому числі й сенаторів, мала б дорівнювати аналогічним коронним і литовським. Церковна унія ліквідувалася, натомість за православною Церквою визнавався статус легітимної, а її архіпастирі, разом із світськими урядниками, ставали членами сенату⁴.

Як відомо, укладення «Гадяцьких пунктів» стало одним з детонаторів першої московсько-української війни, котра виявилася надзвичайно серйозним іспитом для Гетьманату та його мілітарної моделі. Історики, котрі аналізували Гадяцький трактат і його історичне значення, практично не звертали увагу на його військові положення, що накреслювали цілком нові орієнтири у воєнному будівництві України. Майнова диференціація козацтва, що оприявнилася вже під час Хмельниччини, показала, що воєнний організм гетьманату є доволі вразливим. Козацьке військо погано слухалося наказів, потерпало від вад постачання, котре в умовах постійних війн і неврожайів не могло бути справним. Крім того, відсутність постійного вишколу, помножена на сезонний характер військової служби й природні бойові втрати, девальвували професійний рівень війська. Рокову роль грала й поляризація політичних симпатій козацтва, помітна вже з перших місяців правління нового гетьмана⁵. Політичною нестабільністю в Україні та залежністю гетьмана від козацької воєнної підтримки намагалася скористатися Москва, пропонуючи виділити Виговському спеціальну охорону, котра б «убезпечувала» гетьмана від козацьких «шатостей»:

⁴ Питання політичної моделі унії має велику історіографію, див. найважливіші праці: М. Грушевський, *Історія України-Руси: В 11 томах, 12 книгах*, Київ 1998, Т. 10, с. 285–381; В. Липинський, *Україна на переломі, 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-м столітті*, Філадельфія 1991; В. Горобець, *Еліта козацької України в пошуках політичної легітимності: стосунки з Москвою та Варшавою*, Київ 2001, с. 178–197; Т. Яковлева, *Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини та початок Руїни*, Київ 1998, с. 305–323; А. Каміньскі, *The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Hadiach (Hadziacz) Union*, „Harvard Ukrainian Studies”, June 1977, Vol. 1, Nr 2, p. 178–197; Т. Чунцзевська-Ненел, *Idea Unii Hadziackiej – pięćdziesiąt lat później*, „Kwartalnik Historyczny” 2002, Т. СІХ, з. 3, s. 135–146; J. Kaczmarscyk, *Rzeczpospolita Trojga Narodów. Mit czy rzeczywistość. Ugoda Hadiacka – teoria i praktyka*, Kraków 2007; P. Kroll, *Od Ugody Hadiackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwa w latach 1658–1660*, Warszawa 2008, s. 68–92.

⁵ Цю тенденцію свого часу проникливо спостеріг І. Крип'якевич: І. Крип'якевич, *Сербі в українськiм війську, 1650–1660 рр.*, «Записки НТШ», Львів 1920. Т. 129, с. 81–82.

в Переяславль или в Чигирин послать дворянина, а с ним сто человек стрелцов, и велеть быть при гетмане; и что у гетмана учнетца делать, и о том бы он дворянин ведомо чинил.

Командир цієї «охорони» мав підпорядковуватися й доповідати про щонайменш важливі подробиці київському воеводі Василю Шереметеву⁶. Безумовно, всі ці несприятливі фактори зайвий раз утверджували Виговського в думці про зміцнення армії, пошуку нової моделі українського війська.

Гадяцька угода застерегла цілу низку військово-політичних положень, що стосувалися воєнної безпеки Великого князівства Руського і новоствореної триєдиної федерації. Першорядним в цьому переліку були стосунки із Московською державою, у випадку війни з якою Польщі та Литви, Русь могла самостійно вирішувати, чи долучатися їй до воєнних дій. Натомість обов'язковою мала бути її участь у війні в тому випадку, коли б Москва відмовилася повернути землі, анексовані після 1654 р. Коронні, литовські та будь-які інші іноземні війська не мали права перебувати на території України,

однак наймані війська, які перебуватимуть під владою гетьмана Військ Руських, можуть брати хліб з королівських і духовних маєтків у згаданих воеводствах [Київському, Чернігівському та Брацлавському – *О.С.*], за наказом того ж гетьмана руського⁷.

У випадку сторонньої загрози, допоміжні війська прислані від короля мали перейти під командування гетьмана. В усій своїй сукупності ці положення мали закріпити суверенітет Князівства Руського й утвердити військово-політичну супрематію гетьмана в рамках нової федерації. Очевидно, вони взувалися на сеймові постанови 1629, 1635 та 1639 рр., згідно яких коронні й литовські війська не мали права перетинати адміністративні кордони ВКЛ чи Корони відповідно (це ж саме було підтверджено варшавською конфедерацією 1648 р., що заборонила коронним відділам, котрі рухалися проти військ Хмельницького, вступати на терени Литви⁸).

Гадяцькі «пункти» скорочували козацький реєстр до 30 000 чоловік, але паралельно запроваджували 10 000 зтяжного (найманого) війська. Питання із чисельністю реєстра викладено в різних редакціях угоди та її

⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – АЮЗР), Спб. 1872. Т. 7, с. 205.

⁷ Текст Гадяцького договору 6 вересня 1658 р., ратифікований сеймом Речі Посполитої [у:] *Гадяцька унія 1658 року*, Київ 2008, с. 27.

⁸ H. Wisner, *Wojsko litewskie w I połowie XVII wieku*. Cz. III, „Studia i materiały do historii wojskowości”, Warszawa 1978. T. 21, s. 45.

доповненнях не зовсім ясно. Так, в остаточній версії, ратифікованій сеймом 12 травня 1659 р. йдеться про те, що «чисельність Війська Запорозького має бути тридцять тисяч, або як вельможний гетьман запорозький подасть у реєстрі»⁹. Очевидно, що в такий спосіб козацька старшина намагалася залишити за собою простір для маневру при майбутньому пописі війська і укладенні нового реєстру. Оскільки угода передбачала майже двократне скорочення козацького війська, а відтак і козацького стану, у порівнянні із 60-тисячним реєстром, гарантованим Переяславською угодою 1654 р., ця обставина не вішувала козацьким провідникам нічого доброго. Тому-то питання чисельності власне козацьких полків прописувалися із дещо дво-значними застереженнями.

Кошти на утримання найманців мали йти з податків і зборів, встановлених у Київському, Брацлавському та Чернігівському воеводствах,

а також з інших від Речі Посполитої». Таким чином, при збереженні станового козацького ополчення, мало розбудовуватися нове постійне професійне військо на кшталт того, що існувало в Польщі та Литві. Як козацькі, так і наймані полки мали перебувати під повною зверхністю гетьмана, розташовуючись «в тих воеводствах і маєтках, де вони були перед війною»¹⁰.

Володіння такою сильною армією значно перевищувало політичний ліміт, котрий Виговський мав за Гадяцькою угодою, перетворюючи його на, фактично, суверенного володаря. Те, наскільки ці положення в умовах коаліційних війн у Центрально-Східній Європі набували стратегічного, ба навіть доленосного значення, видно з реакції польських сенаторів, чимало з яких саме через це негативно сприйняли Гадяцьку угоду. Так, навіть прихильник порозуміння з козаками познанський воевода Ян Лещинський писав до короля:

...зізнаюся, що ця остання через Львів [отримана] новина не дуже мені подобається, що Виговський знову окремого статусу вимагає, як у Литві. І другий пункт – вільно в Польщі наймати німецьких людей, чого Литва не має, щоб радше хотіли бути незалежними більше, ніж громадянами єдиної республіки»¹¹.

Отже, навіть послідовні прибічники компромісу з козаками вважали легковажним давати до рук гетьмана 40-тисячну армію, що

⁹ Текст Гадяцького договору 6 вересня 1658 р., ратифікований сеймом Речі Посполитої [у:] *Гадяцька унія 1658 року*, Київ 2008, с. 26.

¹⁰ Текст Гадяцького договору 6 вересня 1658 р., ратифікований сеймом Речі Посполитої [у:] *Гадяцька унія 1658 року*, Київ 2008, с. 27.

¹¹ П. Кр о л ь, *Коронна шляхта і Гадяцька унія* [у:] *Гадяцька унія 1658 року*, Київ 2008, с. 160.

абсолютно унеможливило б Варшаві контроль над дотриманням угоди, особливо в питаннях чисельності реестру й проживання козаків винятково у королівщинах¹².

Шляхи, якими мала піти подальша інституціоналізація українського війська, відбилися також в інструкціях, які були надані козацькому польовому, вираженому на ратифікаційній сеймі у Варшаві 1659 р. Пункти розшифровували положення трактату, а подекуди й значно розширювали їх зміст. Їх внутрішня сутність здебільшого апелювала до традицій і досвіду військового будівництва, надбаного старшиною й шляхтою ще в річпосполитський період. Так, окрім риторичних декларацій про знесення образливих для козацького стану ординаційних актів 1638 р. і дуже загальної вимоги «постанови про затвердження усіх давніх прав запорозьких і привілеїв», Військо Запорозьке не забуло згадати й про належне пошанування козацтва і старшини «так само, як встановив цар московський»¹³.

Доволі промовистим було також нагадування про рівність прав князів і шляхти, із тим аби перші не могли «захоплювати жодної вищої прерогативи або першенства»¹⁴. Це означало підтвердження емансипаційних положень Другого Литовського статуту 1566 р., котрі нівелювали політичну вищість титулованої знаті, а разом і її військову монополію у вигляді окремих від земського ополчення збройних контингентів.

Пункти роз'яснювали також порядок фінансування найманого війська, постановляючи, що

кварти з українних староств треба призначити на жовнів до скарбниці Великого Руського Князівства і повинні бути обрані лостратори для ревізії цієї кварти¹⁵.

Доки скарб князівства знаходився в стані реорганізації, Річ Посполита могла б допомагати Русі військом, фінансуючи його «щонайменше на три роки». Очевидно, в цьому питанні Виговський був зв'язаний відсутністю коштів, брак яких перешкодив збільшенню вже існуючого в його розпорядженні зтяжнього війська до обумовленої трактатом десятитисячної чисельності. Тому-то збройна допомога Корони й ВКЛ під час війни з Московією

¹² Там само, с. 166. Прикметним є солідарність цих занепокоєнь як коронної, так і литовської шляхти (там само, с. 168); А. П е р н а л ь, *Річ Посполита двох народів і Україна: дипломатичні відносини 1648–1659*, Київ 2013, с. 251–253.

¹³ Д. О л я н ч и н, *Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 р.*, «Записки НТШ», Львів 1991, т. 222, с. 344.

¹⁴ Там само, с. 346.

¹⁵ Д. О л я н ч и н, *Пункти Івана Виговського українським послам на варшавський сейм 1659 р.*, с. 347.

була абсолютно необхідною в обмін на яку гетьман обіцяв «давати Війська Запорозького подвійну кількість від тої, яка в нас буде»¹⁶.

Окремим пунктом гетьман просив польського короля

щоб усі постанови про військову дисципліну було зібрано разом і щоб його милості пану гетьманові, за прикладом світлої пам'яті покійного пана Яна Замойського, була надана повна влада над усім лицарством, шляхтою, що є на Україні, щоб він мав право війни, а коли б наказав когось виключити з війська, щоб негайно і всюди було це виконано¹⁷.

Зібрання військових постанов, про які йдеться, це ніщо інше, як збірник гетьманських артикулів і ординацій – прообраз військового статуту. Артикули, що видавалися королями або коронними гетьманами на час воєнних кампаній, містили приписи організаційного, дисциплінарного й тактичного змісту та були обов'язковими до виконання всіма вояками. Видання артикулів практикувалося й у гетьманському війську за часів Богдана Хмельницького, про що ми маємо опосередковані свідчення. Виговський, таким чином, намагався надати їм в подальшому постійного та обов'язкового характеру, створивши своєрідний кодекс військового права (це положення підтверджувала „Egzekucja Pakt Hadziackich”, в якій містився пункт про надання гетьманові повної юрисдикції (*disciplina militari*) над усім лицарством Великого князівства Руського¹⁸.

„Egzekucja Pakt Hadziackich”, з уточненням положень Гадяцької угоди, укладена козацькими дипломатами під час ратифікаційного сейму у Варшаві в квітні 1659 р., містила положення, що стосувалися організації та забезпечення артилерії. Зокрема, на її утримання спрямовувалася чверть прибутків (kwarta), зібраних з Житомирського староства, котре після смерті його посесорів цілком мало перейти на утримання артилерії; крім цього, на її потреби а також решти «руського війська» мали бути обернені селітроварні промисли з усієї України. Підтримання у належному стані гарматного парку мала забезпечувати ливарня (Gissernia)¹⁹. Ця система, якої не існувало за попередніх часів, започатковувала нову практику артилерійських ординацій – замкнених і неподільних маєткових комплексів, з особливим юридичним статусом, – що знайшла своє продовження за

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само, с. 341.

¹⁸ *Памятники, изданные Киевской временной комиссией для разбора древних актов*, Київ 1898, т. 3, с. 324–325.

¹⁹ Д. О л я н ч и н, *Пункти Івана Виговського...*, с. 344; *Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов*, Київ 1898, т. 3, с. 323–324.

наступників Виговського, ставши основою для утримання Генеральної та полкової артилерій Гетьманщини аж до кінця її існування²⁰.

Очевидно, Виговський та його оточення мали й інші плани щодо реорганізації артилерії, точної фіксації яких в джерелах, на жаль, нам наразі не пощастило знайти. На це вказує принаймні ще одне опосередковане свідчення: 11 червня 1659 р. король Ян Казимир пожалував Степану Немиричу (брату відомого соратника Виговського Юрія Немирича) патент на «генеральство артилерії Великого князівства Руського»²¹. Імовірно, цей уряд мав бути одним з центральних у військовій і адміністративній ієрархії нової устроєвої моделі гетьманату, котру було закладено в Гадяцькому трактаті. Про його імовірний статус і обсяги повноважень дозволяє судити аналогічний уряд коронного генерала артилерії, створений згідно сеймової постанови 1637 р. Запровадження цієї посади взувалося на положення реформ Владислава IV, котрий запровадив війська „*cudzoziemskiego autoramentu*”, й заходився над вдосконаленням польських збройних сил в цілому. В артилерії, зорганізованій у той же самий «західний» спосіб, що й війська „*cudzoziemskiego autoramentu*”, введенням посади генерала передбачалося максимально централізувати її управління, й зробити її використання більш ефективним. До компетенції генерала, як „*starszego nad armata*” входило керування цейхгаузами, підрозділами артилерійської прислуги, їхнім вишколом, закупівля і ремонт гармат, амуніції та боеприпасів до них, а також збір спеціального податку (*kwarty powej*) на потреби артилерійського парку. У військово-адміністративній сфері генерал підпорядковувався великому гетьману коронному, маючи у фінансових справах звітуватися перед сеймом²².

Структурну реорганізацію армії планувалося підкріпити й залученням до служби іноземних офіцерів, інструкторів і технічних фахівців. Так, великий українсько-шведський договір, запланований ще Хмельницьким і підписаний Виговським у жовтні 1657 р., надавав українській стороні право вербувати офіцерів, солдатів, артилеристів, інженерів і майстрів військових спеціальностей на теренах, підвладних шведській короні²³.

Всі окреслені вище новації в сукупності витворювали абсолютну нову модель гетьманської армії, закріплену відтепер на законодавчому рівні.

²⁰ Див.: О. Сокирко, *Артилерія Козацької держави: становлення, розвиток, внутрішня організація (1648–1781 рр.)*, УІЖ 2012, № 4, с. 37–38.

²¹ В. Липинський, *Генерал артилерії Великого кн. Руського*, ЗНТШ, Львів 1909, т. 87, с. 38–43.

²² К. Гóгські, *Historia artylerii Polskiej*, Warszawa 1902, s. 106–109.

²³ *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687)*, Київ–Львів 2004, с. 31–32.

Відтак вона мала складатися з трьох підставових формацій – козацького ополчення, постійних найманих полків та корпусу артилерії. Їх головнокомандувачем був гетьман Великого князівства Руського; пізніші доповнення до акту унії застерігали також існування заступника гетьмана – польного гетьмана Великого князівства Руського²⁴. Фінансування армії було багатокладним, здійснюючись за рахунок військового скарбу, місцевих зборів і, у випадку, козацького ополчення за рахунок станової воєнної повинності.

Основою збройних сил Великого князівства Руського, навіть після коректив, внесених Гадяцьким договором, продовжувало лишатися козацьке ополчення – збройна організація чільного лицарського стану, що виступав провідною верствою держави. Симптоматично, що в цьому відношенні, гетьманат був ніби дзеркальним відповідником Речі Посполитої, в якій, попри розвиток і розширення постійної професійної армії (кварцяного, а згодом компутового війська), з формальної точки зору, ядром збройних сил продовжувало вважатися шляхетське ополчення – посполите рушення. Втім, прикметно, що один з пунктів козацькому посольству на ратифікаційний сейм 1659 р. нагадував князям та шляхті Князівства Руського про необхідність «перебувати особисто» у своїх спадкових маєтностях та ленах, що означало поширення на них тих самих засад «земської служби», що й на козацтво²⁵. Особливу увагу гетьмана до становища і обов'язків ленної шляхти засвідчило положення про скасування тримань службових наділів жінками (очевидно, йшлося про шляхетських вдів) та їх передачу «в цілій Україні і в Сівері... добре заслуженим жовнірам, які кров свою проливають у війську»²⁶. Тут добре помітно вплив старої практики надання земель жовнірам-ветеранам в Наддніпрянській та Лівобережній Україні першої половини XVII ст. Очевидно, все це є опосередкованим свідченням того, що в підсвідомості очільників гетьманату і козацтво, і шляхта, що лишилася в Україні після революції, в перспективі мали перетворитися на цілісну спільноту – лицарський стан, зобов'язаний військовою службою.

Обов'язок захисту вітчизни вважався священним привілеєм політичного народу, він же був і підставою його соціальної вишості, обособленості від решти верств і джерелом різного роду привілеїв. Військова повинність поширювалася на кожного, хто був внесений в реєстри Війська Запорозького, і хто володів «військовим ґрунтом» (козацьким службовим наділом). Ополчення

²⁴ А. Перналь, *Річ Посполита двох народів і Україна: дипломатичні відносини 1648–1659*, Київ 2013, с. 268. Щоправда, дуже цікавим є те, що на цю посаду Виговський пропонував номінувати свого брата Костянтина – свідчення того, як публічні інститути лишалися залежними від приватних зв'язків (Д. Оляничин, *Пункти...*, с. 347).

²⁵ Д. Оляничин, *Пункти...*, с. 347.

²⁶ Там само, с. 348.

формувалося за територіальним принципом, що було традиційною рисою практично всіх станових військ Європи²⁷.

Організаційну впорядкованість військо зберігало тільки під час воєнних дій, періодично розпускаючись по домівках, аби дати можливість козакам підтримувати в належному стані своє господарство, що було єдиним джерелом їхнього існування. За таких умов, сам розвиток війська в інституційному плані був значною мірою стихійним, а рівень його боєздатності залежав від майнового стану козаків: Держава мала мінімум зобов'язань щодо його матеріального забезпечення, дбаючи лише про використання війська й кадрову політику в ньому. Решта залежала від того наскільки соціально активним і економічно благополучним виявиться сам козацький стан²⁸.

Доволі аморфними, як не дивно, були статті угоди, присвячені власне правам шляхти й козацтва. Всі вони позначені певною ситуативністю – зокрема, щодо шляхти, котра перебувала на стороні Війська Запорозького або ж служила ворогам Речі Посполитої мала бути видана загальна амністія, натомість щодо козацької старшини встановлювалася щорічна квота найдостойніших, яким сейм мав надавати нобілітацію²⁹. Якогось спільного пакту гарантії шляхетських прав не було прописано, можливо, через ту просту причину, що з погляду політичної етики, ці права й вольності й так мали статус непорушних і недоторканих, на яких покоїлася вся будова Речі Посполитої.

Натомість питання про те, в який спосіб шляхетська спільнота інтегруватиме до свого грона «люд рицарський» – козацтво залишалося без прямої відповіді. Очевидно, її не мали й самі автори проекту унії, хоча й усвідомлювали всю важкість і повільність процесу майбутнього замирення шляхти із козацтвом. «Обмовки» самого унійного акту, а також пізніших джерел, свідчать про те, що його автори зарезервували за козацтвом місце «братів менших» руської шляхти. Привілейованість козацького стану полягала, головне, в окремій юрисдикції, економічних і соціальних привілеїв, але за відсутності в них політичних прав шляхетського типу, найголовнішим серед яких було право вибору сеймових послів і участі у виборах короля. Гадяцькі пункти усіх редакцій та інструкції посольства на ратифікаційний сейм наполягали на скасуванні Ординації 1638 р., повернення та безумовне

²⁷ І. Крип'якевич, *Студії над державою Богдана Хмельницького. Військо*, ЗНТШ, Львів 1931, т. 151, с. 111–150.

²⁸ Ширше про козацьке військо цього часу див.: О. Сокирко, *Воєнна справа українського козацтва періоду Хмельниччини* [у:] *Історія українського козацтва: нариси в двох томах*, Київ 2006, т. 1, с. 485–494.

²⁹ Текст Гадяцького договору 6 вересня 1658 р., ратифікований сеймом Речі Посполитої [у:] *Гадяцька унія 1658 року*, Київ 2008, с. 26.

гарантування козакам всіх прав «рицарського люду», при цьому не ставлячи знаку рівняння між ними та шляхтою. Таким чином, козацький стан трактувався перш за все як військо, котрому було надано колективні права й привілеї здебільшого соціально-економічного характеру³⁰. Це суперечливе потрактування козаків, яко заслужених і шляхетних воїнів, але не «шляхетно народжених», фактично зводило їх статус до категорії військово-служилої верстви, хоча й наділеної численними привілеями, в тому числі й політичними, але не рівними повноцінній шляхті.

Іншою самостійною формацією гетьманського війська були наймані формування, задекларовані Гадяцьким трактатом, котрі склалися з кінних відділів вірної Виговському руської шляхти та т.зв. «гетьманських німців» – мушкетерських і драгунських частин. Ця складова українського війська до недавнього часу була практично невідома не лише широкому загалу, але й фаховим історикам.

Початки затягу перших підрозділів наразі лишаються невідомими і про склад найманих контингентів ми можемо судити, головним чином, з відомостей про бойові дії 1658–1659 рр. Загальна чисельність найманого війська до кінця гетьманування Виговського була доведена до 4000 чоловік. На перешкоді його кількісному збільшенню стали фінансові труднощі: в грудні 1659 р. гетьман скаржився в листі до коронного канцлера Миколая Пражмовського, що «і перед тим мав за свій кошт чотири тисячі війська в потребі [себто у війні – О.С.] з Трубецьким, а зараз ні хліба, нічого геть немаю»³¹. Найповнішу інформацію про склад затяжного війська зафіксували численні свідчення московських посланців і кур'єрів, котрі відвідували Україну й були самовидцями побуту гетьманського двору та війська.

Більшість кінних хоругв почала вербуватися гетьманом на Волині десь наприкінці 1657 – на початку 1658 рр. Повноважним керівником і координатором цих затягів був повірений гетьмана волинський шляхтич Ян Тарновський (Терновський, Тарнавський), котрому підпорядковувалася козацька залага в Межиричі, а також гарнізони в Костянтинові, Меджибожі, Заславі, Корці, Степані та Острозі³². За даними добре поінформованого в українських справах волинського каштеляна Станіслава Казимира Бенювського, в січні 1658 р. Тарновський навіть скликав сеймик шляхти „rohogunskiej”, що прийняв ухвалу про перехід у підданство Війська Запорозького³³. Якийсь

³⁰ Там само, с. 26.

³¹ *Памятники, изданные Киевской комиссией...*, т. 3, с. 402.

³² *Памятники...*, т. 3, с. 204; В. Липинський, *Участь шляхти у великому повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького*, Філадельфія 1980, с. 197.

³³ *Памятники...*, т. 3, с. 228–229; В. Липинський, *Україна на переломі 1657–1659*, Філадельфія 1991, с. 188–189, 192.

невеликий відділ («ляхов хоруговь»), що був зібраний першим, вже в листопаді 1657 р. разом із Ніжинським та Прилуцьким полками, розташувався заставами в Кременчуку, Максимівці та Переволочній для перехоплення запорозьких посланців і транспортів з продовольством, які йшли на Січ³⁴.

Згідно повідомлень брацлавського підкоморія Стефана Четвертинського, на службу до Виговського загалом стало близько 20 полковників. Серед них згадуються Францішек Ходоровський з полком, який налічував 5 хоругв (близько 1000 чол.), Орел (300 чол.), Славецький, Черчицький та якийсь Грек, хоругва якого збунтувалася й розпалася на дві частини. Вербунки шляхти відбувалися на території, що формально належала до Корони, і через це викликали невдоволення місцевих влад і королівського двору. В січні 1659 р., аби якось згладити цей конфлікт зі своїми польськими союзниками, Виговський пообіцяв волинському воєводі князю Міхалу Чарторийському прислати до Луцька комісарів, котрі б зайнялися розбором скарг, і одночасно видав універсал до своїх вербувальників із наказом повернутися за р. Горинь, яка відділяла козацькі терени від коронних³⁵. Втім, відомо, що вербунок жовнірів на Волині тривав і восени 1659 р. Цього разу ним керував Роман Сельський, що мав у своєму розпорядженні кінний полк і дві хоругви угорської піхоти ротмістрів Крижановського та Жуковського. Цікаво, що частина хоругв затягалася не від імені гетьмана, а «на руку» шляхтичів, котрі очевидно в такий спосіб намагалися прислужитися Виговському. Такою була, наприклад, хоругва мінського каштеляна Миколая Четвертинського, котру він сформував власним коштом³⁶.

В конотопській кампанії 1659 р. Виговський диспонував власним кінним полком в складі 4 хоругв: власної гетьманської, ротмістрів Магдаленського, Наборовського, Павловського та Понятовського, якими керував гетьманський намісник поручник Криштоф Ласко³⁷. Другим полком, який складався з 3 хоругв ротмістрів Шодоровського, Волинського та ще одного, прізвище якого невідоме, командував брат гетьмана Юрій Виговський³⁸. Очевидно

³⁴ АЮЗР, т. 4, с. 70.

³⁵ *Памятники...*, т. 3, с. 322–323, 326. Скарги на вторгнення козацьких військ та втручання їхніх урядників у маєтності волинських дідичів надходили ще з літа 1658 р. і були предметом постійних переговорів поляків з Виговським (В. Г а р а с и м ч у к, *Матеріали до історії козаччини XVII віку*, Львів 1994, с. 89, 96).

³⁶ P. Kroll, *Wojsko zaciężne na służbie hetmana Iwana Wyhowskiego*, „Studia Historyczno-Wojskowe”, Zabrze 2009, t. 3, s. 118.

³⁷ Імовірно, Ласко перейшов на службу до гетьмана з коронного війська, де служив його родич ротмістр Стефан Ласко, між іншим, теж тісно пов'язаний із Виговським: Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ.ІР), ф. ІІ, спр. 15410, арк. 52).

³⁸ Ю. М и ц и к, *Гетьман Іван Виговський*, Київ 2004, с. 73; P. Kroll, *Wojsko zaciężne...*, с. 118.

саме про них в липні 1659 р. доносили посланці князя Трубецького, зауважуючи що «у Выговского де надежных людей конных 9 хорунго лятцких, а в хорунге по 100 человек и болши». Цілком імовірно, що серед них знаходилася і хоругва ротмістра Яна Тарновського, котрий в якості гетьманського пристава згадувався ще в серпні 1658 р., охороняючи московського посланця Василя Кікіна³⁹. В березні 1659 р. хоругва Тарновського перебувала в обозі Виговського під Зінковим⁴⁰.

Брак джерел не дозволяє скласти уявлення про структуру й характер волинських і литовських хоругв Виговського. Зокрема, неясно, були вони результатом класичного «затягу», коли відповідальні ротмістри від імені й на кошти гетьмана провадили одиночний вербунок товаришів, чи це були формування на кшталт повітових хоругв, котрі набиралися й фінансувалися згідно ухвал повітових сеймиків⁴¹.

Які мотиви могли приваблювати шляхту на службу козацького гетьмана? За слухним спостереженням польського історика Пьотра Кролля, тут важили абсолютно різні спонуки: від прагнення наживи і повернення втрачених під час козацької революції маєтків, до авантюризму шляхтичів-банітів і «люзаків»⁴². Разом із тим, варто також взяти до уваги живий приклад тих шляхтичів, котрі ставши на службу Війська Запорозького, не лише повернули собі втрачені землі, але й казково розбагатіли, здобувши собі такий політичний вплив у новоствореній державі, про який за передреволюційних часів годі було мріяти. Виговський та його оточення, серед якого було чимало покозачених шляхтичів, виступали живою гарантією відновлення тих прав «панів-братії» в козацькій державі, котрі заманіфестував Гадяцький тратат. Часткова реставрація дореволюційних владних інститутів у Великому князівстві Руському, їх інтегрованість до парламентарної системи Речі Посполитої, пункти щодо регулярної нобілітації – все це вселяло надію і подавало сигнал до повернення до малої вітчизни. На нього радо відгукувалися не тільки волинські й київські шляхтичі, але й білорусько-литовські, чий землі від 50-х років перебували під правлінням козацьких полковників. Повернення, однак, не означало прийняття. Більшістю покозаченого населення України, в пам'яті якого ще були живими часи

³⁹ «а с ним казаков и поляков человек со сто», АЮЗР, т. 4, с. 146.

⁴⁰ АЮЗР, т. 15, с. 348.

⁴¹ D. Kupisz, *Wojsko powiatowe województwa wołyńskiego w XVII wieku*, «Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки», Луцьк 2009, Вип. 22, с. 182–187; *eiusdem*, *Próby organizacji wojsk „obrony domowej” przez szlachtę województw Kijowskiego, Braclawskiego i Czernihowskiego (1649–1650)*, „Kwartalnik Historyczny” 2018, Nr 1, s. 5–27.

⁴² P. Kroll, *Wojsko zaciężne na służbie hetmana Iwana Wyhowskiego*, „Studia Historyczno-Wojskowe”, Zabrze 2009, t. 3, s. 119.

Хмельниччини, руська шляхта сприймалася вороже. «Ляхи», з погляду рядового козацтва і простолюду, підтримували «лядського» гетьмана, котрий вирішив замиритися з королем і знов пустити в Україну панів.

Іншу формацію зтягнутого війська склали піхотні (мушкетерські) та кінні (драгунські) частини «німецького» типу. Варто зауважити, що початки створення найманих частин, що організацією, озброєнням і тактикою наслідували західноєвропейські воєнні тенденції, сягають ще початків Козацької революції, коли Хмельницький намагався шляхом найму і перевербування офіцерів і солдатів коронної армії, зміцнити повстанське військо⁴³. Найманний вояк, у порівнянні з іншими категоріями, володів значними перевагами: професіоналізмом і відсутністю якихось соціально-політичних симпатій чи антипатій. Головним стимулом його служби були висока платня та кар'єра. Значною мірою, актуальним був і вищий рівень тактичної підготовки таких формацій, що еволюціонували в напрямку регуляризації індивідуальної та колективної стрійової і вогневої підготовки⁴⁴. Якщо брак боездатної кавалерії в повстанському війську до певного часу компенсувався союзною кримською кіннотою, і потреб формувати зорганізовані в «чужоземний» спосіб кінні відділи не було особливої потреби, то переваги «німецької» піхоти, навченої зладженим пересуванням на полі бою та залповому вогню, обороні польових укріплень та фортець поступово виявляли себе, опосередковано вказуючи на нестачу відповідних навичок у козацької піхоти. Кульмінаційним проявом переваг формувань «чужоземного автораменту», майстерно поєднаних із найсильнішими якостями традиційних військових формувань, стала битва під Берестечком 28–30 червня 1651 р. у якій центр королівської армії складався переважно з німецьких частин, котрі значною мірою забезпечили її переможний фінал⁴⁵.

Початки вербунку «німців», очевидно, теж збіглися із початками зтягів кінних хоругв у Правобережній Україні, припавши на кінець 1657 – початок 1658 рр. Принаймні, «гетманові немці» згадуються російськими джерелами в бойових виправах проти Полтавського полку в травні 1658 р.⁴⁶ Ця інформація, таким чином, цілком узгоджується з повідомленням Самовидця про те, що вже при початку свого одноосібного правління Виговський «по-

⁴³ О. Сокирко, *Організація найманого війська доби Богдана Хмельницького*, «Український історичний збірник», Київ 2002, Вип. 4, с. 109–126.

⁴⁴ J. Archer, *The art of War in the Western world*, Illinois 1987, p. 214–266. На прикладі французької армії: J. Lynn, *Giant of the Grand siècle: The French Army, 1610–1715*, New York Cambridge University Press, 1998, p. 453–546; нідерландської: O. Nimmegen von, *The Dutch Army and the Military Revolutions, 1588–1688*, Woodbridge, Boydell Press, 2010, p. 85–116.

⁴⁵ І.К. Свешніков, *Битва під Берестечком*, Львів 1993, с. 106–107, 109.

⁴⁶ АЮЗР, т. 4, с. 128.

чал драгунію збирати, также корогвы полские збирати, зтягати»⁴⁷. Під час дискусій довкола положень Гадяцького трактату з'явився пункт щодо дозволу на «вільні зтяги в Польщі людей німецьких» – права, якого в Речі Посполитій не мала навіть Литва⁴⁸. Водночас, гетьман просив у польського короля допомоги не польськими військами, а саме німецькими формуваннями, але, за інформацією московських шпигунів, той відповів відмовою «для того что ему самому немцы надобны»⁴⁹.

«Німецькі» формування гетьмана, найочевидніше були укомплектовані іноземцями лише в офіцерському прошарку. Прізвища командирів однозначно вказують на їхнє німецьке походження. Так, в драгунському полку, який воював у конотопській кампанії, числилися майори Вільгельм Рудольф і Ян Зумір, капітан Ян Косаковський⁵⁰. Цікаво, що в російських звідомленнях пізнішого часу Зумір фігурував як офіцер, «которий прислан был... с драгуны полского короля»⁵¹, тоді як Рудольф, який командував піхотою в Слуцьку та Старому Бихові, перейшов до козаків після капітуляції цих фортець перед військами Івана Нечая. В невідомий нам спосіб потрапив до Виговського рейтарський майор Ян Янке, призначений генерал-ад'ютантом гетьмана⁵². Втім, на відміну від офіцерів, основний склад підрозділів був місцевого походження: в статейному списку московських посланців Григорія Булгакова та Фірса Байбакова, котрих утримували в Переяславі в січні 1659 р., є свідчення про те, що

стояли на карауле драгуны на том дворе, где стояли Григорей и Фирс и из тех драгунов один человек пришол в светлицу, зовут его Мартыно Лисовской, и говорил Григорью и Фирсу тайно: которые де драгуны у гетмана ходят по немецки, то де не прямыя немцы, – ляхи, поляки и казаки, которые полешились и понадевали немецкое платье; а прямых де немцов немного⁵³.

Оповідь Байбакова і Фірсова подає чимало цінної інформації і власне про обов'язки «німецьких» підрозділів, триб їхньої служби. Так, коли послів було залишено в Переяславі, очікувати приїзду гетьмана,

⁴⁷ *Літопис Самовидця*, Київ 1971, с. 77.

⁴⁸ П. Кроль, *Коронна шляхта і Гадяцька унія* [у:] *Гадяцька унія 1658 року*, Київ 2008, с. 160; Кроль, с. 116.

⁴⁹ АЮЗР, т. 15, с. 303.

⁵⁰ P. Kroll, *Wojsko zaciężne na służbie hetmana Iwana Wyhowskiego*, „Studia Historyczno-Wojskowe”, Zabrze 2009, t. 3, s. 118.

⁵¹ АЮЗР, т. 7, с. 312.

⁵² P. Kroll, *Wojsko zaciężne na służbie hetmana Iwana Wyhowskiego*, „Studia Historyczno-Wojskowe”, Zabrze 2009, t. 3, s. 115.

⁵³ АЮЗР, т. 7, с. 273.

на котром дворѣ были [посли – О.С.] поставлены, и на дворѣ и у дверей под окошками стали драгуны немцы на караулѣ, и никого к тому двору не пускали⁵⁴.

За кілька днів, по прибуттю до міста Виговського, послів проваджено до нього: «а как на двор въехали, и на гетманском дворѣ в сенех и по крыльцу стояли немцы с мушкетъ»⁵⁵. Разом із тим, їхнє використання не обмежувалося виключно караульними чи то церемоніальними завданнями. В безпосередній близькості до гетьмана, окрім згаданої хоругви Тарновського, перебув ще й драгунський підрозділ. Перше бойове хрещення гетьманських драгунів сталося при облозі Полтави влітку 1658 р., перебіг якої зафіксувала реляція анонімного слуги Станіслава Казимира Беньовського, очевидця тих подій. Серед інших деталей анонім описав раптовий напад в ніч з 9 на 10 червня сил полтавського полковника Пушкаря на гетьманський табір до якого нападників підступно впустив черкаський полковник Филон Джеджалій. Виговський, збентежений шумом втік з охороною до обозу Карач-бея, що знаходився неподалік. Не заставши в таборі гетьмана Джеджалій і Пушкаря пересварилися між собою, а їхні козаки кинулися грабувати обоз.

За тим розрухи великі й метушня зчинилися й під покровом темної ночі не видно було, хто між собою б'ється... – пише анонім, – Опирався особливо Носач та інші прибічники Виговського. Драгунія теж, котрих понад шістьораста було, добре билася, що аж до світання...⁵⁶.

Тим часом, до табору повернувся гетьман з татарами й контратакував нападників, розсіявши їхні сили. Драгунські відділи й надалі супроводжували рейментарську ставку: так, в обозі поблизу Сорочинців у лютому 1659 р. при Виговському було «немцев 150 человек да польских людей 300 человек»⁵⁷. В Конотопській битві 27 червня 1659 р. драгунський полк гетьмана брав активну участь у сутичці за переправу через р.Куколку й у пізнішому переслідуванні війська Трубецького, зазнавши при цьому відчутних втрат⁵⁸.

Ще однією прикметною деталлю, яка фігурує в російських джерелах, є майже повсякчасна присутність при гетьманських «німцях» Юрія Немирича. Симптоматично, що канцлер Великого князівства Руського і фактичний архітектор Гадяцького трактату, з його пунктами про облаштування найманого війська, призначав у Переяславі в січні 1659 р. драгунські чати,

⁵⁴ АЮЗР, т. 7, с. 268.

⁵⁵ АЮЗР, т. 7, с. 270. Див. також про вартування драгунів при московських кур'єрах в серпні 1659 р.: там само, с. 295.

⁵⁶ В. Гарасимчук, *Матеріали до історії козаччини XVII віку*, Львів 1994, с. 98.

⁵⁷ *Акты Московского государства*, СПб. 1894, т. 2, с. 652.

⁵⁸ Ю. М и ц и к, *Гетьман Іван Виговський*, Київ 2004, с. 73–74.

приставів з числа «жолнеров» при московських дипломатах. Восени 1659 р. Немирич командував німецькими відділами в Ніжині та Чернігові, де був вбитий повсталими козаками⁵⁹. Варто нагадати, що будучи більшою мірою дипломатом і політиком, Немирич мав не дуже великий досвід воєнної служби в коронному війську. З початком Хмельниччини він був одним з полковників посполитого рушення волинської та київської шляхти. Однак, за кілька років звивиста політична стежка привела його до Швеції, де він на власні очі спостерігав одну з найпередовіших армій тогочасної Європи, котра за кілька десятиліть утверджуватиме феномен «шведського великодержав'я»⁶⁰. Спроба імпортування європейських воєнних практик у їх шведській версії виразно простежується вже у великому українсько-шведському договорі з жовтня 1657 р., до якого Немирич мав безпосередній стосунок, і котрий передбачав можливість вербування для потреб Гетьманщини військових фахівців⁶¹. Очевидно, саме Немирич був не тільки ініціатором впровадження в гетьманській армії полків «німецького строю», але й їхнім безпосереднім командиром та опікуном.

Кожен з родів «німецьких» формувань мав свої особливості в організації, озброєнні й тактиці. Загалом, в організаційно-тактичному плані, вони очевидно, не відрізнялися від формувань «чужоземного автораменту» Речі Посполитої, будучи до того ж організованими офіцерами, котрі попередню свою службу відбули в коронному війську.

Драгуни склали проміжну формацію між піхотою та кавалерією, будучи власне «кінною піхотою», яку застосовували там, де виникала необхідність нанести раптовий вогневий удар, швидко організувати оборону або штурм якоїсь позиції. Пересуваючись верхи в походах, вони спішувалися перед атакою, шикуючись до бою у шерехи як мушкетери. Аналогічним чином організувалася й німецька піхота, котра, судячи з усього, на відміну від західноєвропейських аналогів, де існували пікінери та мушкетери, складалася лише з мушкетерів. Щоправда, на відміну від польської армії, роти в піхотних полках мали меншу чисельність – 60 чоловік замість 100–180.

⁵⁹ АЮЗР, т. 15, с. 437. Д. Оляничин безпідставно вважав Немирича автором більшості військово-політичних та адміністративних положень Гадяцького трактату й пунктів козацьким посольством, що доповнювали їх (див.: Д. Оляничин, *Пункти Івана Виговського українським послом на Варшавський сейм 1659 року*, ЗНТШ, Львів 1991, т. 222, с. 328).

⁶⁰ А. Г у р б и к, *Юрій Немирич [у:] Полководці Війська Запорозького*, Київ 2004, кн. 2, с. 138–148; І. Л о с ь к и й, *Юрій Немирич – канцлер Великого Князівства Руського*, «Хроніка-2000» 1995, № 1, с. 119–135.

⁶¹ *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687)*, Київ 2004, с. 31–32.

Зокрема, російські самовидці зазначали в своїх повідомленнях, що під Котопом у гетьмана «пехоты немец 6 хорунго, а в хорунге по 60 человек»⁶².

Як видно з наведених вище відомостей, плани створення найманого війська аж ніяк не стали мертвою буквою Гадяцького трактату. Формування зтяжних шляхетських хоругв і «німецьких» відділів розпочалося незабаром після гетьманської елекції й повним ходом тривало упродовж всього 1658 р. Ще до зустрічі польських і козацьких дипломатів у Гадячі, ці війська вже пройшли бойове хрещення у битвах із противниками Виговського, зміцнивши його в думці про їх ефективність. Таким чином, положення унії не стільки декларували утворення нового війська, скільки легітимізували, те, що вже існувало в реальності⁶³.

До найманих формувань належало також гетьманське надвірне військо (тогочасний аналог гвардії), котре несло вартову службу в резиденціях та при особі ясновельможного. Її основу складали жолдаки – караульна формація, імовірно озброєна та споряджена на кшталт козацької або угорської піхоти, що виконувала ще й функції церемоніального підрозділу. Перша згадка про жолдаків при гетьманському боці датується березнем 1659 р. і міститься серед свідчень путивльських служилих людей, що перебували в таборі Івана Виговського під Зіньковим. На той час, за оповідями московитів, з гетьманом перебувало «желдаков с 500 человек»⁶⁴. Лапідарність цих згадок не дає шансу з'ясувати, чи були ці вояки постійними тілоохоронцями наказного гетьмана з його почту, чи то вартою, наwerbованою з місцевих козаків на час резидування в місті.

Ще однією формацією найманого війська були кінні сербські й волоські роти. Мешканці лівобережних міст нарікали на те, що «от гетмана Ивана Выговского и его двора от сербов и от арнаутов и от ляхов великое гонение и насильство и грабеж терпят»⁶⁵. Прикметною деталлю також є те, що серби входили до близького оточення Виговського, коли той ще посідав уряд генерального писаря. В 1651 та 1654 рр. відповідно до Москви та Константинополя з дипломатичними дорученнями їздили його слуги серби Василь Данилович та Микола Маркович⁶⁶. На початку гетьманування Виговський

⁶² АЮЗР, т. 15, с. 424.

⁶³ Про подальшу долю «німецьких» полків в гетьманській армії див.: О. Сокирко, *Гетьманські «німці»: війська іноземного автораменту другої половини XVII – початку XVIII ст.* [у:] *Україна в Центрально-Східній Європі*, Київ 2011, вип. 11, с. 246–268.

⁶⁴ АЮЗР, т. 15, с. 350.

⁶⁵ АЮЗР, т. 4, с. 146.

⁶⁶ І. Крип'якевич, *Серби в українськiм війську 1650–1660 рр.*, «Записки НТШ», Львів 1920, т. 129, с. 85.

відправив посольство Федора Коробки до волоського господаря, якому пропонували, у разі утисків з боку турок, перейти на службу в Гетьманщину.

Так же и сербы ко мне пишут – говорил гетьман московському воеводі Микиті Зюзіну – и хотят служить государю, уверясь через меня. И я их призываю и милость государскую им объявляю, чтоб они ехали⁶⁷.

Дехто з переселенців і давніх його протекціантів встигали обзавестися власними військовими формуваннями – брацлавський полковник Іван Сербин та генеральний бунчужний Дмитро (Митко) Мигаль (Мигай). Зокрема, останній тримав сербську кінну роту, котра, якщо врахувати статус і наближеність його уряду до гетьмана, могла вряди-годи складати збройну асистенцію при урочистих виїздах і воєнних виправах при бунчуку ясно-вельможного. В серпні 1659 р. Мигаль потрапив в полон до переяславських козаків Цицори, «а взяли его на перевозе, перевозился с ротой своею Днепр, и роту его сербов переяславские казаки всех побили»⁶⁸.

Комплектування сербських і волоських рот здійснювалося, очевидно, більшою мірою за рахунок вихідців з придунайських князівств і втікачів-бранців з Криму, аніж за рахунок переселенців власне з Балкан, котрі прибували до України надто малими групами, аби творити окремі контингенти. Зріст популярності волоської кінноти припав на 50-ті роки XVII ст., коли, в умовах хронічного браку коштів і труднощів із комплектуванням, нею поповнювали знекровлене коронне військо⁶⁹. Водночас невибагливі й легкі на підйом військові заробітчани, що надходили з-за Дністра і Дунаю, стають зручним ресурсом для вербунку й в гетьманському війську. У військовому відношенні волохи й серби творили легку кінноту, засади організації якої спиралися на звичний поділ на роти (хоругви)⁷⁰.

Наприкінці 50-х рр. репертуар найманських формувань, їх різноманітність і географія рекрутування значно зросли, що давало привід опозиційно налаштованим по відношенню до Виговського сучасникам закидати йому, що нікогда так великих угнетений войску запорожскому не бывало, понеже бо никогда так много чужеземцов, сербов, немец, ляхов, волохов, мутьянов николи [гетьман – О.С.] не держивал⁷¹.

⁶⁷ НБУВ. IP, ф. II, спр. 15402–15403, арк. 5–6.

⁶⁸ АЮЗР, т. 7, с. 312; І. Крип'якевич, *Серби в українськiм війську 1650–1660 рр.*, с. 86.

⁶⁹ J. Wimmer, *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1965, s. 269.

⁷⁰ Там само, с. 270–271.

⁷¹ АЮЗР, т. 15, с. 81.

Після позбавлення Виговського булави, частина його найманих формувань, котрі утворювали прибічну охорону, продовжували лишатися при ньому. Збройна сила надвірних найманців під час боротьби за булаву і повернення в Україну стала для гетьмана-вигнанця чи не єдиною реальною підтримкою його аспірацій. Втім, тепер його можливості, після втрати контролю над військовим скарбом і невдалої кампанії 1660 р., були значно скромнішими: Виговський диспонував всього чотирма хоругвами власного затягу, до яких згодом було приєднано ще 10 хоругв, виділених коронним гетьманом Станіславом Потоцьким⁷².

Кидаючи ретроспективний погляд на українське військо часів Івана Виговського, маємо всі підстави трактувати його як нову мілітарну модель, у якій відбулися головні тенденції, розбудови збройних сил Козацького Гетьманату наступних десятиліть. Подібного роду трансформації були прикметною рисою армій тих країн, що переживали революції та громадянські війни, свідченням чого є майже сучасні подія Виговщини військовій реформі Олівера Кромвеля, що перетворили строкаті контингенти парламентських військ і земельних ополчень Англії на славнозвісну „New Model Army”⁷³.

Курс розпочатий Богданом Хмельницьким, був продовжений і розвинений його наступником і мав на меті перетворення українських збройних сил з повстанського війська на багатокладну за своїм характером армію, в структурі якої станові формування поєднувалися з професійними найманими. В своїх головних рисах ця констеляція була дзеркальним відображенням річпосполитської традиції, в певний спосіб скоригованої козацькими реаліями: козацьке ополчення, доповнюване найманими контингентами піхоти, кінноти й артилерії, утримуваних за рахунок центрального і регіонального бюджетів⁷⁴. Особливо важливою виявилася тенденція до розбудови власне професійного найманого війська, представленого полками «чужоземного автораменту» та корпусу артилерії. Вплив організаційного і практичного досвіду Заходу не міг оминати військової організації Козацького Гетьманату, що від початку свого існування перебував в епіцентрі

⁷² НБУВ. ІР, ф. ІІ, спр. 15401, арк. 13.

⁷³ Цікаво, що в документах XVII ст. новостворені полки «залізобоких» насправді іменувалися „New Modelled Army”, що набагато краще відбиває сутність і природу цього війська, як дослівно «новомодельованого», «реорганізованого» (прийнятий нині в історіографії термін „New Model Army” був впроваджений Т. Карлайлем лише в 1845 р.).

⁷⁴ Про паралелі військового устрою Гетьманщини та Речі Посполитої див.: О. Сокирко, *Річ Посполита Шляхетська і Річ Посполита козацька: військово-політичні паралелі середини XVII–XVIII ст.* [у:] *Польсько-українська військова співпраця протягом історії*, Київ 2018, с. 94–123.

найбільших європейських воєнних конфліктів. І хоча «чужоземний авторамент» в гетьманському війську так і не прижився на рівні самостійної бойової формації (цьому завадила і фінансова слабкість скарбу, і географічна віддаленість від традиційних ринків вербування), вже в період Руїни стало зрозуміло, що більш перспективним шляхом зміцнення армії, на фоні поступового занепаду козацької воєнної служби, є розбудова саме найманого війська. Відтак західні взірці для його розбудови було облишено, а за основу взято власні – козацькі. Саме на їхній основі постануть наймані охотницькі формування, ефективність і зростання ролі яких у зовнішніх та внутрішніх конфліктах досягне свого піку за правління ідейного спадкоємця Виговського – Івана Мазепи. Так само довге життя отримали організаційні та економічні форми впорядкування артилерії в рамках яких вона навіть пережила саму гетьманську державу.

Зрештою, найважливішим здобутком Івана Виговського стало створення тієї моделі армії, котра, успішно витримавши лихоліття Руїни, із незначними змінами проіснує в Козацькому Гетьманаті принаймні до першої чверті XVIII ст. Положення Гадяцької унії в цьому відношенні зіграли роль першої масштабної кодифікації військового устрою гетьманату, надавши організаційної оправи та легітимації чільним складникам мілітарної моделі Козацької Речі Посполитої.

STRESZCZENIE

Oleksij SOKYRKO

„Inter Arma”. Aspekty wojskowe Unii Hadziackiej 1658 roku

Druga połowa XVII w. zaczęła się dla Ukrainy od ciężkich prób i wstrząsów. Dopiero utworzone państwo kozackie Bohdana Chmielnickiego, które ciężko wywalczyło swoją suwerenność, znów pogrążyło się w krwawym i przerażającym wirze kolejnej wojny domowej. Zbyt jeszcze słaba republika kozacka walczyła o przetrwanie, potwierdzając swoje miejsce wśród krajów sąsiednich, jednocześnie dojrzewając jako organizm polityczny. Ten etap był decydujący, a jednocześnie miał dramatyczny charakter, przypadając na czas panowania następcy i bliskiego współpracownika Bogdana Chmielnickiego (1648–1657) – Iwana Wyhowskiego.

Iwan Wyhowski otrzymał buławę hetmana jesienią 1657 r. Wspierała go ta część starszyny kozackiej i szlachty ruskiej, która dążyła do zbudowania na Ukrainie odpowiednika Rzeczypospolitej w oparciu o prawa i przywileje nowej klasy politycznej. Ta klasa, czyli „lud polityczny”, w postrzeganiu hetmana i jego zwolenników, składała się nie tylko ze starszyny kozackiej, ale również ze szlachty ruskiej, która w pewnym momencie dołączyła się do politycznego obozu Kozaków i uczestniczyła w tworzeniu państwa. Polityczne sympatie nowego hetmana nie opierały się na polonofili ani moskalofili, ale przede wszystkim na interesach ukraińskich. Wyhowski nie spieszył się w zerwaniu z moskiewskim mecenatem, w którym elita kozacka zstąpiła podczas życia starego Bogdana, gdy w 1656 r. Kreml, pomimo porozumień w Perejaślawiu, zawarł rozejm z Polską. Kolejne napięcia spowodowały interwencja wojewodów moskiewskich w wewnętrzne sprawy Hetmanatu i stopniowy wzrost kontyngentu wojskowego na lewym brzegu Ukrainy. Swoją rolę w załamaniu stosunków z Moskwą odegrało również poparcie dla opozycji przeciwko hetmanowi, które miało na celu oddanie buławy hetmańskiej Jurijowi Chmielnickiemu, bezradnemu synowi zmarłego hetmana.

W tym samym czasie Wyhowski z większością przywódców kozackich naciskali na powrót do dotychczasowego dla nich świata – do Rzeczypospolitej – nie tylko za sprawą czynników zewnętrznych, w szczególności rozczarowania w sojuszu z Moskwą, ale także impulsów wewnętrznych, które wynikały z potrzeby rozumienia jasnej perspektywy w budownictwie państwa, które było stworzone za ich uczestnictwem za czasów Chmielnickiego. Uzupełnienie struktury tego państwa, jego głównych instytucji i wreszcie ustanowienie zasad życia społeczno-politycznego, w taki czy inny sposób, było zdeterminowane przez wartości, które zostały sformowane w Rzeczypospolitej.

Zarys nowej polityki ustalono przez Unię Hadziacką, która została podpisana we wrześniu 1658 r. i przewidywała przekształcenie Hetmanatu w Wielkie Księstwo Ruskie, które miało występować jako równoprawny członek polsko-litewsko-ruskiej federacji trojga narodów. Modelem tego państwa stała się synteza tradycji państwowości kozackiej i szlacheckiej. Trzy części zostały połączone w jedną przez wspólnego króla i Sejm. Królestwo Polskie, Wielkie Księstwo Litewskie i Ruskie wspólnie

koordynować miały politykę zagraniczną, ale z odrębną administracją, prawem, sądownictwem, skarbem i wojskiem. Najwyższą władzę w Wielkim Księstwie Ruskim obejmował hetman wybrany i zatwierdzony przez króla, który otrzymywał również tytuł wojewody kijowskiego. Unia cerkiewna miała być skasowana, a hierarchia prawosławna oficjalnie uznana.

W dzisiejszych czasach trudno powiedzieć jaką konfigurację miały uzyskać stany kozackie oraz szlacheckie, ponieważ powstawały stanowiska rządowe, na przykład kanclerza Wielkiego Księstwa Ruskiego, na które nominowano Jerzy Niemirycza w końcu 1658 r. Oczekiwano również, że pojawią się rządy podkanclerza, podskarbiego i marszałka, jako przywódcy sejmików szlacheckich, sieć sądów miejskich i ziemskich, a również odrębnego trybunału ruskiego w Kijowie. Poza tym status urzędników, zaliczając senatorów, miał dorównywać analogicznemu stanowiskom w Koronie i na Litwie. Unia cerkiewna została zlikwidowana, podczas gdy Cerkiew prawosławna uzyskała uznanie, a jej metropolita wraz ze świeckimi dowódcami stali się członkami Senatu.

Zainicjowany przez Bohdana Chmielnickiego kurs, został rozwinięty przez jego następcę i miał na celu przekształcenie ukraińskich sił zbrojnych z powstańczej formacji w prawdziwą armię, w której obok przedstawicieli różnych stanów byłoby zatrudnieni profesjonalści. W głównych rysach stanowiło to odbicie tradycji Rzeczypospolitej, która została w pewien sposób skorygowana przez realia kozackie: kozackie formacje, uzupełniona wynajętymi kontyngentami piechoty, kawalerią i artylerią, które utrzymywano kosztem budżetów centralnych i regionalnych. Szczególnie ważna była tendencja do budowania profesjonalnego wojska, reprezentowanego przez pułki „zagranicznego atramentu” i korpus artylerii. Wpływ organizacyjny i praktyczny doświadczenia Zachodu nie mógł nie odbić się na militarnej organizacji Hetmanatu kozackiego, który od początku stanowił epicentrum największych europejskich konfliktów zbrojnych. „Zagraniczny atrament” w armii hetmańskiej nigdy nie osiągnął poziomu niezależnej formacji bojowej (uniemożliwiała to finansowa słabość skarbu i geograficzna odległość od tradycyjnych rynków rekrutacyjnych), w okresie klęsk było już jasne, że wzmocnienie armii, na tle stopniowego upadku wojsk kozackich, idzie za rozwojem oddziałów wynajmowanych. Dlatego zapomniano o zachodnich modelach rozwoju wojska, a przewrócono modele własne – kozackie. Na ich podstawie będą utworzone oddziały ochotników, których skuteczność i wzrost ich roli w zewnętrznych i wewnętrznych konfliktach osiągnie swój szczyt w okresie panowania ideologicznego spadkobiercy Wyhowskiego – Iwana Mazepy. Tak samo długo przetrwały organizacyjne i ekonomiczne zasady organizacji artylerii, które przeżyły nawet państwo hetmańskie.

W końcu najważniejszym osiągnięciem Iwana Wyhowskiego stało się stworzenie modelu armii, któremu udało się przetrwać w okresie klęski i z nieistotnymi zmianami utrzymać się w kozackim Hetmanacie, przynajmniej do pierwszej ćwierci XVIII w. Unia Hadziacka w tym wypadku odegrała poważną rolę w kodyfikacji na dużą skalę struktury wojskowej Hetmanatu, zapewniając pewne reguły elementów organizacyjnych i legitymizując model Wojska Zaporoskiego.